

HONISMERETI OLVASÓKÖNYV

Ipartörténeti források az első katonai felvétel térképén (1782–1785)

I. Művelődéstörténeti kutatásaink egyik feladata, hogy feltárja és fényt derítsen a magyar térképezés múltjára, megvizsgálja és amennyiben lehetséges, akkor a ma által felvetett kérdések megválaszolására igénybe vegye az ország felmérésével összefüggő archív anyagokat, minden olyan térképet, amelyek elődeink munkásságát dicsérik. A birtokunkban levő dokumentumok értékelése alapján olyan következtetésre jutottunk, hogy a térképek és a tereptani értékelések számos információt adhatnak a különböző területeken dolgozó szakemberek és érdeklődők részére.

Hazánkban a XVII. századtól veszi kezdetét az igényesebb és magasabb kulturális-technikai, valamint katonai igényeket mind jobban kielégítő térképkészítő és tájleíró tevékenység. Egy-egy nagyobb területnek, körzetnek vagy tájegységnek részletes és következtetések levonására alkalmas térképi ábrázolása a XVII. században megindult fejlődés ellenére még elvétve előfordul. A korabeli tereptani ábrázolások elsősorban oklevelek szöveges részeiben vagy azok mellékleteiben lelhetők fel. Ebben az időben a felmérések általában egy kisebb körzetre terjedtek ki, és nem voltak híján a pontatlanságoknak sem. A kétségtől meglevő hiányosságok ellenére az e korszakban végzett munkának egyik fontos kultúrtörténeti jelentősége az, hogy a sok vázaltszerű anyagból, ha nehezen is, de összeállítható, illetve rekonstruálható az ország néhány tájegységének, kisebb körzetének viszonylagos „pontos” térképe-tájleírása.

Hazánk első jelentősebb térképészeti felmérését állami feladatként *Mária Terézia* 1766-ban kiadott rendelete alapján kifejezetten hadászati-katonai érdekek figyelembevételével hajtották végre. E hatalmas, az egész Habsburg-birodalomra kiterjedő munka végrehajtására a Haditanács javaslatára került sor. A felmérőmunka lényegében már 1763-ban megkezdődött, és 1778-ban fejeződött be. Hazánk területét abban az időben a Haditanács rendeletének megfelelően több lépcsőben – a katonai szempontok elsődlegességét figyelembe véve – térképezték fel. Kezdetben az 1760-as évek határviszonyainak és veszélyeztetettségének megfelelően a Habsburg-birodalomhoz tartozó periférikus körzetekben, főképp a katonai összeütközések legjobban kitett határörvidékek feltérképezése kezdődött meg, és így elsőként ezek a munkák fejeződtek be. A belső körzetek felmérésére ezt követően került sor. A teljes felmérés befejezése, már *II. József* nevéhez kapcsolódik. A szakirodalom ezt a kultúr- és szakmai szempontból is nagy jelentőségű munkát – mely több mint 25 évig tartott – az „első országos katonai felmérés” néven tartja számon. A Magyar Népköztársaság határain belül levő térség felmérése 1782-ben kezdődött meg és 1785 végére fejeződött be.

A katonai igények kielégítését szolgáló felmérés azonban a dolgok természetéből adódóan kiterjedt azoknak az objektumoknak, tereptárgyaknak és terepvonulatoknak az ábrázolására és leírására, amelyek a közvetlen katonai összefüggések mellett áttételes hatást gyakorolhattak egy-egy körzetben kialakuló hadi cselekményre.

Értékelésünk szerint a felmérés során összegyűjtött hatalmas írott és ábrázolt anyag-

nak művelődéstörténeti és gazdaságtörténeti jelentősége is van. A viszonylag pontos térképábrázolások felvételével egyidőben készítették el az úgynevezett „országleírást” is, amely írott dokumentumként tartalmazza részben a térképszelvényre felvett objektumra vonatkozó általános és sajátos adatokat, részben olyan adatokat is, amelyek kiegészítik a térképi ábrázolást – ezt szinte megelevenítik – és olyan tárgyakról is szól, amelyek felvételét katonai szempontok nem igényelték vagy pedig térképi ábrázolásuk nem volt megvalósítható. Ez a gazdag, ábrázolt és írott anyag együtt és külön-külön is jól felhasználható ismereteket nyújt azok számára is, akik technikatörténeti, gazdaságtörténeti, hidrológiai, geológiai vagy más honismereti kutatásokkal foglalkoznak és vissza kívánnak pillantani hazánk múltjára.

Az első katonai felvétel időpontja megelőzte azt a dinamikus fejlődést, amely a XIX. század második felére jellemző. Ennek következtében a felmérés adatai olyan állapotokat tükröznek, amelyek még a nagy vízszabályozások, a vasúti és közúti építkezések, valamint a településszerkezet gyökeres átalakulása előtt jellemezték hazánk területét. Ennek a sajátosságának, a rajzi ábrázolásnak értékét a kutatás szempontjából nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Az első országos katonai felmérés a XVIII. századi Magyarország területét 463 szelvényen ábrázolja. A szelvények méretaránya 1 : 28 800, tehát egy-egy felvételi lap kb. 200 km² területet ábrázolt.¹ A felvételi szelvények még nem egységes jelkulcs alapján készültek, a jelölések, ábrázolások megválasztásában a felmérő tisztek meglehetősen nagy szabadságot kaptak. A jelölésekben mutatkozó eltérések ellenére a későbbiekben készített összehasonlító jelkulcsok segítségével a térképeket viszonylag egyszerűen és könnyen lehet értékelni.

A felvételezés során alkalmazott jelzéseket – jelmagyarázatokat, az úgynevezett jelkulcsot I–VII. alapkategóriába, ezeken belül pedig 11 alcsoportba lehet sorolni. I. *Közigazgatási beosztás és határjelzés* – II. *Közlekedési berendezkedés* – III. *Vízrajz* – IV. *Hegyrajz* – V. *Lakóhelyek és egyéb építmények* a) települések, b) épületek c) templomok d) vesztőhelyek – VI. *Művelési ágak* 1. Mezőgazdaság a) földművelés, b) állattenyésztés), 2. Ipar, kereskedelem (a) gyárak, b) malmok), 3. Bányaművelés (a) bányák, b) hámorok, huták, égetőkemencék), 4. Fürdők, gyógyforrások – VII. *Egyéb jelölések*. Külön csoportba tartoznak azok a jelkulcsok, amelyek kifejezetten katonai jelzések (pl. vár, erődítés, löportorony, katonai kórház stb.)

Néhány térképszelvényen történelmi nevezetességű helyet, illetve történelmi esemény tényét és időpontját is ábrázolták, illetve szöveges feljegyzéssel örökítették meg. *A felvételi lapokon mintegy 150–160 különböző típusú gazdasági-technikai, gazdasági célú objektum jelölésével találkozhatunk.*

II. A 463 felvételi alapszelvényt csaknem 500 oldalas „országleírás” egészíti ki. Az országleírás egységes végrehajtása érdekében a Haditanács következetesebben járt el, mint a jelzések vonatkozásában. A térképezést vezető tisztek, illetve összeírók számára 1764. május 13-án keltezett rendelet világos és egyértelmű utasítást ad a rajzban ki nem fejezhető adatok összegyűjtésére. A felvételekkel párhuzamosan készülő írásbeli anyagnak választ kellett adni a következő legfontosabb kérdésekre:

- a települések, objektumok egymástól mért pontos távolsága,
- a folyók mélysége, szélessége és partjainak jellemzői, a folyókon levő gázlók adatai,
- az utak jellemzői és azok állapota, az utakon becsült mozgási sebesség különböző évszakokban,

¹ Az első katonai felmérés magyarországi lapjainak mutatóját lásd a Honismeret 1979. 2. szám 41. oldalán (Szerk.)

– az erdők jellemzői, a fák fajtái, sűrűsége, évjárata, az erdőn keresztül történő mozgások lehetőségei, illetve korlátai,

– a mocsarak és lápok jellemzői és járhatóságuk, az időjárás várható hatása a mocsarakra, lápokra,

– a tavak jellemzői, a tó vizének minősítése ihatóság szempontjából, a tavak lecsapolásának, illetve duzzasztásának lehetőségei és ennek várható hatása a környezetre,

– a domborzati viszonyok,

– az összes fontosabb tereptárgyak, amelyek közé sorolták a templomokat, temetőket, majorokat, malmokat, és általában a szilárd épületeket, csűrőket és másokat.

A felvételezők hatáskörébe utalták, hogy az ábrázolt körzetekben fellelhető sajátos vagy különleges objektumot, eseményt, történeti nevezetességű helyet az országleíráshoz megjegyzésként mellékelve leírják.

Ilyen típusú objektumok közé lehet sorolni például a különböző rendeltetésű malmokat (gabonamalmok, lőpormalmok, olajmalmok), amelyek a körzetben működő csapatok ellátásában, utánpótlásában játszhatnak szerepet.

Figyelmet érdemel, hogy a *vízimalmok* számbavételére különös gondot fordítottak. A nagy számban előforduló vízimalom a patakok, folyások felduzzasztásával, illetve a felduzzasztott víztömeg kellő időben történő leeresztésével a terep akadályjellegét lehetett fokozni. A hazánk területét ábrázoló térképszelvények értékelés alapján 1816 vízimalmot tudunk megkülönböztetni, ezekről a közelmúltban egy összesített adattár is készült és a kutatók rendelkezésére áll. Hasonló adattárak készültek más ipari, illetve történelmi és katonai jelentőségű jelzetek összegyűjtésével.

A térképtár rendelkezik a már említett 463 térképszelvényen kívül azokkal a térképszelvényekkel, amelyek Magyarország 1918-as határain belül levő területeket öleli fel. A felvidéki, az erdélyi és a temesi-bánsági körzetek részletes és intézményes feldolgozása, értékelése a trianoni békeszerződést követően a hazai kutatók körében másodlagos helyre került. Az ipari-technikai és a gazdaságtörténeti kutatással foglalkozók számára azonban ezek a szelvények így is nagyon sok forrásadattal szolgálhatnak.

Az első katonai felmérés tudományos vizsgálata, az elmúlt évszázadban megkezdődött és a különböző tudományágak érdeklődését kielégítendően még napjainkban is tart. A Hadtörténelmi Térképtár tulajdonában levő szelvényeket a kutatók rendszeresen használják.

III. A következőkben *néhány példával* igazoljuk az első katonai felvétel ipartörténeti jelentőségét.

A **vízimalom** a tulajdonosnak nagy hasznot, a lakosságnak rengeteg kárt, a hatóságoknak pedig állandó gondot okozott. A földesurak és a lakosok hol az ellen panaszkodtak, hogy a felduzzasztott víz elárasztja a szántóföldeket, hol az ellen, hogy elviszi a vizet és szárazságot okoz.

Gyula (XXIII–27-es szelvényen) „Harruckern János György, az új földesúr a gyulai vár délkeleti sarkán levő, régi kincstári vízimalom helyén még az 1720-as évek elején új négykerekű vízimalmot építtetett. Ezt követően a váriak folyton panaszkodtak, hogy a malom okozta áradások tönkreteszik határukat, elpusztítja termésüket. Emiatt több család el is költözött. A vári egyház és a gyulai uradalom közt 1774 és 1750 közt elkeseredett pereskedés folyt, de a gyulai földesúri ispán volt a hatalmasabb, és a magyar-gyulai vízimalom megmaradt egészen 1805. május 6-ig, amikor felsőbb rendeletre le kellett bontani.” A malmok földrajzilag meghatározható helye az 1783-ban felmért térképszelvényen jól pontosítható.

Dósa (Jászdózsza) XVIII–19): „Mint korábbi leírások rögzítik, idetelepülésének legfőbb vonzereje az élő és hol víz. Az élő víz mint malomhajtó erő, a holt vizek mint védhetőbb búvóhelyek. A Tarna vize, nagy esése folytán kitűnő malomhajtó erő. Már 1740, 1773, 1844-ben újabb és újabb vízimalmok épültek. A falu nyugati és északi pereméről sugarasan ágaznak szét az utak, ezen területen vannak a falu vízimalmai.

Nádudvar (XXII–20) hét malom található jelkulcs szerinti jellel ábrázolva a településen belül.

Vésztő (XXIII–24), a településen belül négy malom található épülettel. . . „a vésztői közösség (helység) háromkerekű malmát, mely ugyancsak a Tekerő-érből és a komádi Nagy-lápból veszi vizét, aztán Pap Józsefnek háromkerekű és a komádi Nagy-lápból folyó vízzel (forgó) malmát, azután a Mészárosok kétkerekű malmát, melyet forgat hasonlóképpen a Komádi – Lápból arra folyó víz és végtére Almásyak kétkerekű malmát mely a Simondi-derékből, ahová a Tekerő-ér beöntődik, kanális által behúzott víz . . .” ezen öt malom okozta az áradásokat. A gyarmati, szeghalmi és vésztői malmokat 1808-ban, a békési csatornán lévő 1818-ban rombolták le. Ugyanez idő tájt szűnt meg a csabai vízimalom is.

Szárazmalmok főleg azon területeken létesültek, ahol kis esésű patakok, vagy folyóvíz nélküli területek találhatók. Az ilyen típusú malmoknál a rúd elé fogott és körben hajtott lovak vagy igásállatok forgatták a malomköveket. A malmok ábrázolása az I. katonai felmérésen hol egyezményes jellel és malommegírással, hol a tulajdonos nevének jelölésével található. (Mühl, Schiffmühl, Pferde Mühl, Georg Mühl.) Településeken belül csak jelkulcsi ábrázolással tüntették fel.

Szélmalom-ábrázolás található Nagybozsva (XXIII–10), Nyírmihálydi (XXVI–16) és Alattyán (XVIII–20).

Elnevezésükben megkülönböztetünk még *kereskedelmi* és *vámmalmokat*. Kereskedelmi malom: amely piacra termel, vámmalom: a malomba hozott búzát megőrli, az őrlési munka fejében hozott búza bizonyos hányadát (rendszerint tizedét) visszatartja. Találhatók továbbá *parasztőrlésű*, *félmagas* és *magas őrlésű* malmok. Az elnevezés eredete a kövön való őrlésből származik. A magas őrlés hazánkban indult ki, e módját „magyar őrlésnek” is nevezik. Lényege a magyar őrlésnek, hogy a kiválóan kemény héjú acélos búzát több hengeren fokozatosan aprítsa, elkerülve a héjrészeknek a lisztbe való beletörését, így kifogástalan minőséget gyártson.

Üveghuta. Magyarországon területén a Mátrában találjuk a legnagyobb összefüggő erdőt, amely a régmúlt időkben is sok hasznos nyersanyagot kínált az ott élő embernek. A tűzfán kívül, az olyan ipari termelés alapanyaga mint a szénégetés, hamuzsírforrás, valamint az üvegipar alapvető feltételei adóttak. Az üvegiparhoz kellő mennyiségben álltak rendelkezésre olyan nyersanyagok, mint a bükkfa hamujából készült hamuzsír. A hamuzsír készítéséhez nagy mennyiségű fát használtak fel, 1 mázsa fa elégetése során 0,2–2 kg hamu keletkezik. Átlagosan 1 kg-ot számítunk: 1 mázsa hamuból csak 10 kg szennyezett hamuzsírt tudtak előállítani, 1 mázsa hamuzsírhoz mintegy 4–5 vagon fa elégetésére volt szükség.

De megtalálható itt az üvegyártás alapanyaga a kvarc is. Ennek az ipari tevékenységnek az emlékét őrzik a hutatelepülések: Óhuta, Szuhahuta, Alsóhuta, Felsőhuta, Ótházhuta, Fiskálishuta, az utóbbi három településnek 1938-tól új neve van: Mátraszentistván, Mátraszentlászló, Mátraszentimre.

A település névanyagán kívül, a földrajzi nevekben is szerepel a huta megnevezés. Mátraszentimre határában Hutahelyi-patak, Parádhuta mellett a Kopott huta. Ezen földrajzi nevek általában a XVIII. században keletkeztek, amikor az üvegekészítés kezdett elterjedni hazánkban. A Mátrában már a középkorban működtek üvegekészítők, így például 1507-ban Martinus de Bodon-tól, a bodonyi Mártontól vásároltak üveget az egri székesegyház ablakaihoz.

Parádon, a XVIII–15. szelvényen, a Som-hegytől keletre, illetve északkeletre egy mészégető- és egy üveghuta-megírást találhatunk. „A Helytartótanácsnak 1785-ben megküldött jelentés adataiból . . . A huta 50 mázsa hamuzsírt használt fel, 80 mázsa készárut termelt és 500 Ft jövedelme volt.” A hamuzsír mennyiségéből következtethetünk a többi felhasználható anyagra is, sőt ismerve a gyártásnál fellépő olvasztási veszteséget, az olvadék súlyát is ki lehet számítani.

Ófalunál (XII–31) a településen belül, *Bátapátnál* (XII–31) valamint *Mogyorókánál* (XXIII–11) a település körzetében találunk Glashütten-megírást.

A feldolgozás során nem törekedhettünk a teljességre, hiszen a vázlatos térképi értékelés közel 100 oldalt kitevő összeállítás. A cél elsősorban a figyelem felkeltése volt azzal a gondolattal, hogy hasznosítsunk minden olyan anyagot, mely kiegészítheti az írott forrásokat. A térkép földrajzilag pontosít, így hasznos segítőtárs a kutatások teljessé tételéhez.

N. Ipoly Márta

Papánek György—Jurij Papánek, a szlovák történelem első összefoglalója

A magyar művelődéstörténet méltatlanul elfeledett nagy alakja 1780-ban, Pécssett adta ki azt a művét, amelyet mint a szlovák történet első összefoglalóját tartunk számon. A mű teljes címe *Papánek Georgii: De regno regibusque slavorum atque cum priseivilis et ecclesiastici tum hujus aevi statu gentis slavae. Quinque-Ecclesiss 1780. Typ. Joannes Josephi Engel.*

Papánek György a Pozsony megyei Kuklón (Kuklov, Kugelhof) 1738. április 1-én született. Elemi iskoláit Kuklón, majd a gimnáziumi osztályokat Nikolsburgban (Mikulov) és Pozsonyban végezte. A papi hivatást választva, filozófiai tanulmányait Budán, a jogot Egerben, a teológiát pedig Pécssett végezte. 1763. április 10-én szentelték pappá. Pécsi szolgálata után Olasz községbe került, ahol plébánosként működött 1772–1802 között. 1802. április 11-én halt meg.

Élete szorosan kapcsolódott kora ébredő nemzeti tudatvilágához. A gazdaság, a történelem mindig érdekelte. Tőle származik Baranya megye első természettudományos összefoglalása és rendszerezése, a *Geographica Descriptio Comitatus Baranyensis* c. mű, amelyet a Tudományos Gyűjtemény 1820. XII. kötete a „Baranya Vármegye’ Topographiai és Históriai Leírása” címmel közölt, azzal a megjegyzéssel, hogy „T. Papánek György Olaszi Plebanos úr, a’ közönség eleibe bocsátotta ezen Megyéről ösze szedet . . .” anyagát. Ily módon Papánek az irodalom elsősorban mint gazdasági ismereteket leíró tudóst tartja számon. Kisebb hazai figyelem kísérte azt a munkát, amellyel a szlovák történelem jellegzetes feldolgozását végezte. Korábban műve éles viták tárgya lett, de alapjául is szolgált a szlovák patriotizmus erősítésének. 1786-ban a *Staré noviny* literárniho umeni-ben *Jan Hrdlicka* meleg szavakkal méltatta Papánek könyvét, *J. Fándly* pedig 1793-ban a Papánek-féle történelmi összefoglalás alapján szerkesztette meg hasonlóan latin nyelven írt munkáját, a *Compendiata historia gentis Slave-t*. Papánek György műve a szlovák nemzeti öntudatra ébredés kiemelkedő és úttörő alkotása, mint ezt életének egyik jeles feldolgozója, *Jan Tybensky* megállapította.¹

Krisztián Béla

¹ Papánek György műve kiadása 200. évfordulóján a Baranya megyei Könyvtár, a Baranya megyei Múzeum, a pécsi Janus Pannonius Múzeum – a megye és város művelődési igazgatásának támogatásával – emléktáblával szerette volna megjelölni az olaszi plébániát, ahol Papánek György harminc évig élt és dolgozott. Erre azonban a szükséges anyagi eszközök hiányában sajnos nem kerülhetett sor. (*Szerk.*)